

דגניה – הדרך אל השיתוף הכולל

אביגיל פזישיעיהו

מחלוקת בסיסית קיימת בין חוקרי ראשיתה של הקבוצה באשר להערכת המניעים להקמתן של הקבוצות הראשונות, באשר למידת הקשר בינן לבין רעיונות וניסיונות שתפניים שקדמו להן, וגם בינן לבין ניסיונות יישוביים דומים שנהגו או נוסו לאחר הקמתן. דעות החוקרים השונים נחלקות לשלוש גישות:

הגישה הראשונה מעניקה חשיבות מרכזית לרעיון השתפני כבסיס לפנייה להתיישבות הקבוצתית, ומבחינה ברצף אידיאולוגי בין ההגות השתפנית בת הזמן, הניסיונות הראשונים להתיישבות שיתופית שקדמו לעלייה השנייה, ההתיישבות השיתופית בתקופת העלייה השנייה וההתיישבות השיתופית הנרחבת החל מן העלייה השלישית ואילך. מייצגיה הבולטים של גישה זו הם יהודה סלוצקי,¹ רפאל פרנקל² והנרי ניר.³

הגישה השנייה שוללת את האידיאולוגיה כבסיס לפניית הציבור הפועלי להתיישבות שתפנית בתקופת העלייה השנייה, ומייחדת משקל רב יותר לקבוצות העלייה השלישית,

* המקור: אביגיל פזישיעיהו, 'דגניה – הדרך אל השיתוף הכולל', הצינונות, מאסף לתולדות התנועה הצינונית והיישוב היהודי בארץ ישראל, י"ז (עורכים: אביבה הלמיש ויעקוב שביט), אוניברסיטת ת"א – הקיבוץ המאוחד, תשנ"ג (1993), עמ' 71-98.

** המאמר מבוסס על פרק מתוך עבודת גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה': 'דגניה ומרחביה בין טופיה לאוטופיה 1910-1920', בהדרכת פרופ' יוסף גורני, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"א.

1. יהודה סלוצקי, 'מקומה של האידיאה המכוונת בהתהוות הקבוצה בארץ-ישראל', בדרך, כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית, ב, שנה ראשונה (תשכ"ח), עמ' 137-145. וראה הצגתו את גישות המחקר השונות בעמ' 137.

2. רפאל פרנקל, 'המניעים האידיאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה בימי העלייה השנייה', קתדרה, 18 (שבת תשמ"א), עמ' 111-117; וכן הנ"ל, 'יוסף בוסל, הקומונה ההדרתית והיווצרות הקבוצה', הצינונות, מאסף ד (תשל"ו) עמ' 44-71.

3. עיקרו של הדיון בגישות המחקר השונות העוסקות במקורותיה הרוחניים של הקבוצה ובבחינת ראשית היווצרותה מצוי במאמרו של הנרי ניר, 'איש ודגניה לו', קתדרה, 29 (תשרי תשמ"ד), עמ' 63-78; כמו כן, ראה מאמריו: 'המסה והמעש, ראשית הקבוצה והקיבוץ', זמנים, 25 (1987), עמ' 82-93; 'מחשבה בתר-אוטופית בקיבוץ', 8 (1981-2), עמ' 213-231; 'אידיאולוגיה ואנטי-אידיאולוגיה', קתדרה, 18 (שבת תשמ"א), עמ' 124-129.

כהתיישבות שהושתתה מלכתחילה על בסיס זהות בין תנועת העבודה לדרך הקבוצה. התיישבות זו יצרה קיבוץ אשר שילב בתוכו צירוף של מניעים, צורות ותפקידים חדשים בהתיישבות הקבוצתית. מייצגיה המרכזיים של גישה זו הינם: ישראל קולת,⁴ ברוך בן אברם⁵ וגרשון שפיר.⁶

הגישה השלישית המהווה מקור השראה למאמר זה ולמחקר שעליו הוא מבוסס,⁷ טוענת לשילוב בין הציונות הריאליסטית לציונות האוטופיסטית, ולקשר בין התוכניות הקונסטרוקטיביות להתיישבות לבין היסוד האוטופיסטי שהונה בבסיסן. גישה זו, שמייצגה הבולט הוא יוסף גורני, בוחנת את הרעיון האוטופי בהקשרו המעשי, כשזור ומובנה בתוך המציאות באורח אורגני, כמשפיע עליה ומושפע ממנה, במסגרת שהוגדרה כ'ריאליזם אוטופי'.⁸ גורני מייחס למונח "ריאליזם" משמעות כפולה: הן כמציאות והן כהבנה או ראייה נכונה שלה. ה"אוטופיה" נדונה בהקשר זה במובן פוסט-מארקסיסטי, ונתפסת, בעקבות קארל מאנהיים,⁹ כהלך רוח מהפכני הצומח כמחאה נגד מציאות קיימת. בהשפעתו של מרטין בובר¹⁰ מובלט בה היסוד הטופי. בעקבות קשת ההגות האוטופית, בה עוסק הוג מניואל,¹¹ היא מובנת כמייצגת מימד חשוב במחשבה המערבית, החל ממקורותיה היהודיים-נוצריים ועד ימינו אלה. על פי גישה זו, ראיית האוטופיה ככוח פועל בהיסטוריה הציונית, ובכלל זה במפעל ההתיישבות בארץ-ישראל, אינה מעניקה לצד הרעיוני בלבדיות אל מול הצד המעשי במפעל היישובי בארץ, אלא באה להציע מפתח נוסף להבנת מכלול הכוחות שפעלו בתהליך

4. ישראל קולת, 'למקומה של האידאה בהתהוות הקבוצה בארץ', בדרך, ג, שנה שנייה (כסלו תשכ"ט), עמ' 165-161.
5. ברוך בן אברם, 'צמיחתה של הקבוצה מתוך מאווייהם של בני העלייה השנייה לעבודה עצמית', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 123-118. וראה גם מאמריו: 'התגבשה של האידיאולוגיה הקבוצתית' (חלק ראשון), שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה, ג (1982), עמ' 37-80. מאמר המשך העוסק בקבוצה עם תום מלחמת העולם הראשונה: 'התגבשותה של האידיאולוגיה הקבוצתית', שורשים, ד (1984) עמ' 39-71.
6. Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989. על עיקרי גישתו ראה במבוא לספרו, עמ' 1-21.
7. אביגיל פזישעיהו, דגניה ומרחביה בין טופיה לאוטופיה 1910-1920, עבודת גמר לקראת התואר 'מוסמך אוניברסיטה', אוניברסיטת תל-אביב תנש"א (להלן: פזישעיהו, דגניה ומרחביה).
8. יוסף גורני, 'הריאליזם האוטופי בציונות', רשפים, היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך (אסופה לזכרו של פרופ' שמעון רשף ז"ל), תל-אביב תשנ"א, עמ' 37-49: 'הרהורים על היסודות האוטופים במחשבה הציונית', הצינונות, מאסף ט (תשמ"ד), עמ' 45-54: 'ריאליזם ואוטופיה בהגשמת הציונות', שורשים, ה' (תשמ"ו), עמ' 27-31: וכן ספרו אחדות העבודה 1919-1930, היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב תשל"ג.
9. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (Trans. Louis Wirth and Edward Shils). London and New York 1952.
10. מרטין בובר, נתיבות באוטופיה, מהדורה חדשה (עורך: אברהם שפירא), תל-אביב 1983.
11. F.E. Manuel and F.P. Manuel, *Utopian Thought in the Western World*, Cambridge 1979.

עיצובו של הבית הלאומי, מתוך הנחה כי שני אופני התייחסות אלה למציאות הינם חלק משלם אחד, ופועלים בדרך של הזנה הדדית ברבדים שונים.

הרצף הרעיוני בין הניסיונות השתפניים השונים אינו נוצר רק בשל הדמיון ביניהם, אלא מתוך ההקשר הציוני הרחב, העומס בתוכו שאיפות וכמיהות חברתיות ולאומיות, אשר הביאו את נשאו של הרעיון הלאומי, הוגים כמגשימים, אל המעשה הציוני. מעמד הפועלים אשר נטל על עצמו את משימת יישובה של ארץ-ישראל, כבסיס לאומי לעם היהודי, היה לנושא דגלה של האוטופיה הציונית. ההתיישבות השתפנית היתה לאוואנגרד ולדגם מוביל של 'ריאליזם אוטופי' בציונות.

מאמר זה, שעניינו קבוצת דגניה בעשור הראשון לקיומה, מבקש לבחון את זיקת הגומלין בין המימד האידיאולוגי-אוטופי לבין הקמתה בפועל של הקבוצה השתפנית. בהיותה הראשונה בקבוצות הקבע השתפניות, מהווה דגניה דגם המאפשר לעקוב, מראשית הדרך, אחר אופן עיצובה של הקבוצה הארצישראלית ותהליך גיבושו של הרעיון השיתופי, עד הפיכתו לכלל מנחה בעיצוב אורח החיים הקיבוצי. במאמר תיבחן מידת ההדדיות שבין הרעיון החברתי לתרגומו בחיי המעשה, ויוגדר חלקו של כל אחד משני מרכיבים אלו בבנייתה של הראשונה בקבוצות הקבע השתפניות. במסגרת זו יידון היבט מרכזי אחד הקשור בדגניה: אופן עיצובם של אורחות החיים בקבוצה.

א. עיצוב עקרונות הקבוצה הקטנה

אין להבין את היווצרותה של הקבוצה ללא הבנת השילוב, שהינו חלק מרכזי ממהותה של הקבוצה, בין היותה דגם מעשי, יעיל, זול באופן יחסי ותואם את מטרותיה הלאומיות של הציונות, לבין היותה מוקד שעמס על עצמו כמיהות נפש ושאיפות חברתיות בעלות גוון אוטופיסטי. לשם אישושה של הנחה זו יש לבחון במדוקדק את האופן שבו הכריעה הקבוצה, תוך כדי התפתחותה, בשאלות הנוגעות למהותה ולאורח חייה, ואת יחסה של הקבוצה לחלופות יישוביות שונות, שבהן יכלה לבחור כדרך חיים, בהשוואה לדרך הקיבוצית שאליה פנתה לבסוף.

בדרך התפתחותה עמדה דגניה בפני צמתים אחדים, אשר דרשו הכרעות מעשיות כאשר למהותה ואופיה של ההתיישבות הקבוצתית במקום. כך היה, למשל, בשנת 1911, כשנדרשה הקבוצה להחליט על המשך דרכה, אם כקבוצת כיבוש, שפניה – כחלומם של חלק מחבריה – לחרון, אם כקבוצה שפניה לייסוד יישוב קבע, על-ידי קבוצת מתיישבים הרואים בו את ביתם. באותה שנה גם נדרשה הקבוצה להכריע, האם לשנות את דרך חייה ולהתאימה לרעיון ההתיישבות הקואופרטיבית שהגה פראנץ אופנהיימר. בראשית שנות העשרים ניצבה הקבוצה בפני צומת הכרעות דומה, כשהיה עליה להכריע האם לאמץ את מסגרת מושב העובדים, או לוותר, תוך כאב פילוג קשה, על חלק מחבריה שפנו למסגרת זו.

דיוניה הפנימיים של הקבוצה על אודות אופיה הרצוי מהווים אף הם צמתי הכרעה מעשיים, הנובעים מהיבטים בעלי גוון רעיוני מובהק: בשנת 1914 החלו בדגניה הדיונים

הראשונים בדבר גודלה העתידי ואופיה ההתיישבותי של הקבוצה. מדיונים אלו עולה לא רק תמונת עולמם של המתיישבים ורעיונותיהם על אודות אופי קבוצתם הם, כי אם גם חזונם ההתיישבותי הרחב. ההחלטות בעניינים אלה, אשר יושמו רק בראשית שנות העשרים (בשל אילוצים שהיו מעבר לשליטתם של חברי דגניה), נשאו אופי מעשי: כך, למשל, החלטתה של דגניה להיוותר קבוצה קטנה הביאה, בסופו של דבר, לויתור על עיבוד מכלול אדמותיה, ומסירת חלקן, בתיאום עם המשרד הארצישראלי, לקבוצת דגניה ב' וג'.

ההחלטות שקיבלו חברי דגניה בנושא מידת אחריותה של הקבוצה כולה לגורל ילדיה חרגו אף הן מן הכורח במציאת פתרון מעשי מידי, שהרי פתרונות מעשיים, אחרים מאלו שהוצגו, מצויים היו בסביבה וניתנים למימוש מעשי. הדרך שנבחרה מצביעה על הכיוון הרעיוני, על הלך המחשבה ועל תפיסת העולם של אנשי הקבוצה.

דיוני הקבוצה בשנות העשרים בנושא אורחות החיים ומידת השתפנות הרצויה לחבריה, שייכים אף הם לקטגוריה זו, שכן במסגרתם עוצבו אורחות חיים קיבוציים מעשיים. עם זאת הם מלמדים על תפיסת עולם, ועל אורח חשיבה החורגים ממסגרת הכרח הקיום המידי. עיצוב דמותה של הקבוצה בדגניה היה פרי תהליך, אשר הוליד בהמשך את הצורך בהכרעות עקרוניות. בבסיס ההתמודדות הבלתי פוסקת הזו עמדו שלוש החלטות מרכזיות, שנתגבשו בשנים הראשונות: האחת – המשך קיום הקבוצה כהתיישבות קבע; השנייה – מהותה של הקבוצה, או ליתר דיוק, גודלה של הקבוצה ואופיה הרצוי; השלישית – קיומה של הקבוצה כקבוצה שתפנית. להלן ייבחן תהליך קבלתן של החלטות אלו ואופן יישומן בחיי היום-יום בדגניה, ותוערך משמעותן.

הקמתה של דגניה

חוות דגניה הוקמה בשנת 1909, ביוזמתה של "חברת הכשרת היישוב", על אדמת הקרן הקיימת לישראל, ובעזרת אמצעיה הכספיים,¹² ייחודה של דגניה נקבע על ידי השילוב שבין היותה יישוב ראשון המוקם על אדמת הלאום ובאמצעי הלאום, לבין היותה יישוב קבע ראשון המוקם כהתיישבות קבע שתפנית ומנוהל באופן עצמאי על ידי קבוצת פועלים, אשר בחרה בשני עיקרים אלה – שתפנות ושאיפה להתיישבות ארוכת טווח – כעיקרים מנחים לדרך. בשנתיים הראשונות נוהלה דגניה כ'קבוצת כיבוש'¹³ שנה ראשונה על ידי אנשי "החורש"

12. על רעיונות ישוביים שונים הנוגעים ליישובה של אדמת אוס-ג'וני, ראה ארתור רופין, פרקי חיי, ב: ראשית עבודתי בארץ, תל-אביב 1963 (להלן: רופין, פרקי חיי) עמ' 82-86: וכן מרגלית שילה, 'דגניה - דגם ראשון להתיישבות שיתופית על קרקע הלאום', קתדרה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 87-98.

13. הכוונה לקבוצה זמנית, שנועדה לעבד את שטחי הקרן הקיימת לישראל כאמצעי לשמור את זכות הבעלות עליהם ולהכשירם להתיישבות קבע בעתיד. מונח זה היה בשימוש בתקופת העלייה השנייה. ראה למשל מאמרו של 'גלילי' (יוסף בוסל), 'מכתב מהגליל התחתון', הפועל הצעיר, ל' בתשרי תרע"ד (1913.10.31). על מעמדה המשפטי של קבוצת הכיבוש ראה חוזה החכירה עם קבוצת הכיבוש הראשונה, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: 'אצ"מ'), א/3/85, KLL, והשווה לחוזה החכירה עם קבוצת ראשוני דגניה - אצ"מ, KLL3/46.

ושנה אחר כך על ידי אנשי הקומונה החדרתית. קבוצת "החורש" נוהלה מלכתחילה כקבוצה שתפנית זמנית של שישה פועלים, שכירי "חברת הכשרת היישוב", ופועלת אחת, שכירת הקבוצה. למעשה לא היתה לציבור זה כל בעלות על המקום, ומעמדו היה כשל קבוצת שכירים. עם זאת, כבר בשנת 1909 נוסתה בדגניה שיטה חדשנית: העברתו המוחלטת של ניהול המקום לידיהם של הפועלים, וזאת בשונה מסג'רה, בה פעלה קבוצה שתפנית, שנוהלה מן הצד המקצועי על ידי אגרונום. ההחלטה על המשך הניסיון הקבוצתי באום-ג'וני נתקבלה באוגוסט 1909, לאחר שקבוצת הכיבוש הראשונה הודיעה על סיום עבודתה, והציעה כי תאורגן קבוצה חדשה, גדולה יותר.¹⁴

ככ"ד בתשרי תרע"א (27 באוקטובר 1910) הועברה דגניה לידי אנשי הקומונה החדרתית. שנה לאחר הגעתה של הקומונה החדרתית למקום, ולאחר תיחום שטח החווה והכפלתו, החליט ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי,¹⁵ על בניית מבני קבע במקום, בנימוק כי מחסור בבינוי הולם יגרום בסופו של דבר לפירוק הקבוצה.¹⁶ מעמדה המשפטי של קבוצת המתישבים באום-ג'וני היה עדיין כשל קבוצת שכירים ארעית, שנועדה להכשיר את המקום להתישבות קבע, אך כבר בשנה השנייה לשהות הקבוצה במקום, היא התמודדה עם הגדרת מהותה, וקבעה את דרכה כהתיישבות קבע המתבססת על שתפנות. דומה כי החלטתם של אנשי הקבוצה להתיישב בעצמם התיישבות קבע במקום נתקבלה עוד בטרם החלה בניית מבני הקבע במקום, ועל כל פנים ללא כל קשר לצעד זה, ומתוך יוזמה עצמית.

קבוצת המתישבים הראשונה והעלייה לאום-ג'וני

על חוזה ההעסקה בדגניה היו חתומים: תנחום תנפילוב, ישראל בלוך, יוסף עלקין, יוסף ברץ, צבי יהודה זלצמן, חיים צודקוב ואהרון יוסיליביץ. הצטרפו אליהם שתי בחורות, כחברות הקבוצה, המועסקות על ידיה: שרה מלכין ומרים אוסטרובסקי (לימים-ברץ). מתיישבי דגניה הראשונים קשורים היו מבחינה אידיאולוגית לתנועה הציונית, ולרובם היה רקע של פעילות תנועתית בעלת גוון סוציאליסטי: תנפילוב, בלוך ועלקין היו חברים, בעיר הולדתם רומני, בתנועת "התחייה". תנועה ציונית אשר שמה לעצמה למטרה את בניית ארץ-ישראל על יסודות קולקטיביים.¹⁷ גם שרה מלכין השתייכה לתנועת "התחייה" בעיר הולדתה דבינסק.¹⁸

14. על הצעת קבוצת הכיבוש כי תאורגן קבוצה חדשה, ראה מכתבו של אליעזר שוחט, כ"ט באב תר"ע, אצ"מ, KLL3/85.

15. ארתור רופין (1876-1943) היה מנהל המשרד הארצישראלי ביפו משנת 1908. בשנת 1919 נתמנה לראש המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית.

16. רופין לקק"ל, 22.5.1911, אצ"מ, KLL2/51: מכתבו של יוסף בוסל לרופין, 3.9.1911: ראשית: דגניה בעשור הראשון תרע"א-תרפ"א, מתוך הארכיון, דגניה א' תשל"א (להלן: ראשית), עמ' 15-16, ומכתבו של רופין לבוסל ובלוך מ' 8.9.1911 ארכיון דגניה (מובא אף הוא בראשית, עמ' 17-18).

17. ישראל בלוך, 'עולי רומני', בתוך ברכה חבס (עורכת), ספר העליה השנייה, תל-אביב תש"ו, עמ' 155-152.

מרים אוסטרובסקי לא היתה חברה פעילה בתנועה הציונית בעיירתה בוגוסלאב שבאוקראינה, אך באה מבית בעל רקע ציוני מובהק.¹⁹ יוסף ברץ השתייך בעיר מגוריו, קישינוב, לתנועת "צעירי ציון".²⁰ חיים צדיקוב שהה קודם לעלייתו ארצה בקבוצת "אחוזה" בביירות.²¹ יוסף בוסל עסק אף הוא בפעילות ציונית טרם בואו, ואף הלך להכשיר עצמו לעבודה חקלאית בחוות יק"א בנובופולטבקה, במגמה לפנות לעבודה חלוצית מעשית עם עלייתו.²² הרקע הרעיוני של רוב חברי הקומונה החדרתית היה איפוא בעיקרו ציוני, וספוג היה, אצל רובם, ברעיונות שתפניים, אף כי אלו היו בבחינת עיקרים משניים.²³

בתהליך עיצובה הרעיוני של דגניה ניתן ליוסף בוסל מקום מיוחד, כמנהיג רוחני וחברתי יחיד. הוא נהנה ממעמד חברתי וסמכות רעיונית אשר הוקנו לו מכוח אישיותו, ולא כחלק מן ההליך הדמוקרטי הכללי שאליו השכיל להוביל את קבוצתו. ברבות מהכרעותיה המעשיות של דגניה אודות המשך דרכה בשנותיה הראשונות ניכר חותם מחשבתו הייחודית של בוסל. כך, למשל, תיאר לימים תנחום תנפילוב את עזיבת כינרת וראשיתה של הקומונה החדרתית:

החלטנו לעזוב את כינרת. היינו קיבוץ אנשים קטן, אך הרגשנו את עצמנו כבר קשורים איש לרעהו. חיפשנו לנו מקום עבודה שנוכל לעבוד יחד. יוסף [בוסל] אמר: העיקר בשבילנו – להתכונן לעבודה ולחיים משותפים בעתיד – השנה הזאת צריכה להיות שנת לימוד וניסיון בחיים הפנימיים [...] הוא דיבר על עבודה עצמית ועל חיי הקבוצה. וכל כוונתו היתה להכניס מהפיכה במחשבתנו הצעירה.²⁴

18. ראה רפאל סוירדלוב, 'מנעוריה', שרה מלכין, ראשונה לחלוצות בשדות ישראל, במלאת שנה למותה, קבוצת דגניה א' 1950, עמ' 43-44.
19. על עלייתה ועל רקעה הציוני, ראה יוסף ברץ, כפר על גדות הירדן, תל-אביב, תשי"ט, עמ' 34-35.
20. ראה יוסף שפירא (עורך), ספר יוסף ברץ, תל-אביב (ללא שנת הוצאה), עמ' 63-64; 65-66; 82-83. אגב, מיד עם הגיעו ארצה פנה ברץ לראשון-לציון, מתוך כמיהתו 'לראות במו עיניו את יצירת הביל"ויים', שם, עמ' 82.
21. בחוזה ההעסקה נכתב שמו חיים צודקוב: ביומן העבודה הראשון של הקומונה החדרתית בדגניה הוא נכתב – צאדיקאוו, וברישומים שונים נכתב שמו – צדיקוב.
22. חיותה בוסל, 'פרקי חיים', בתוך שלום וורם (עורך), ספר בוסל, תל-יוסף תשכ"א, (להלן: ספר בוסל), עמ' 288. בעת הכשרתו החקלאית לא נראה כי בוסל היה שותף בפועל להתארגנות חקלאית שיתופית, אך לא ברור אם הכיר רעיונות שתפניים מעין אלו שהחלו לצוץ ברוסיה (עליהם מעיד, למשל, יוסף טרומפלדור במכתביו). השערה על השפעת הרעיונות השיתופיים הרוסיים על בוסל הביע משה סמילנסקי, כתבים, ח', תל-אביב תרצ"ח, עמ' 215.
23. את העובדה כי רעיונות שתפניים היוו עיקר משני ביחס לשאיפות הציוניות, מציינים הן עולי רומני מבין אנשי הקבוצה, והן יוסף ברץ. כך גם עולה מן התיאורים העוסקים בשרה מלכין. דיונים מפורטים בעניין זה ראה, למשל, אצל ר' פרנקל, פריט ראשון בהערה 2 לעיל: ב' בן אברם, פריט ראשון בהערה 5 לעיל; ה' ניר, פריט ראשון בהערה 3 לעיל.
24. הפועל הצעיר, ו' באב תרפ"ג (20.7.1923) וכן ספר בוסל, עמ' 258.

מידת השפעתו של בוסל עולה גם מתיאוריו של תנפילוב את ההחלטה לעבור לאום־ג'וני:

גם המכתבים שקיבלנו מחברנו שעבד בתורת ניסיון בקבוצת אום־ג'וני לא עודדו את רוחנו. אבל יוסף קיבל בשמחה את ההצעה. הוא רצה שנקבל עלינו עבודה אחראית, והיה מדבר אל ליבנו: לא די שאנו חיים ואוכלים יחד: אנו חייבים גם לעבוד יחד וליצור בכוחותינו המאוחדים איזו יצירה חדשה.²⁵

בשלבי ההתערות הראשונים בארץ לא תפסה השאיפה לחיי שיתוף את עיקר עניינם של ראשוני דגניה, אף כי חלקם שותפים היו למסגרות שתפניות ארעיות של פועלים, שהיו נהוגות מטעמי נוחות וכורה הזמן בכלל הציבוריות הפועלית. עם זאת חשוב לציין, כי עם חלוף שלב ההיאחזות הראשון בדגניה, ולאחר ההחלטה על התיישבות הקבע, בחרו חברי הקבוצה להמשיך ולנהל את קבוצתם כקבוצה שתפנית, אל מול חלופות אחרות שהוצגו לפנייהם בזמנים שונים. כבר בעשור הראשון לקיומה של דגניה ניתן להבחין בהתמודדות מודעת עם רעיון הקבוצה השתפנית.

עיצוב רעיון קבוצת הקבע השתפנית

בזיכרונותיו המאוחרים כותב תנחום תנפילוב על ראשיתם של הדיונים בנושא התיישבות הקבע, שהחלו, בשנה השנייה לשהותה של קבוצת המתיישבים במקום.²⁶ ההכרעה על המשך דרכה של הקבוצה, ועל הוספת אנשים לתוכה, היתה – על פי תיאור זה – על בסיס משקי. אך מעניינים נימוקיו על יוסף בוסל, כפי שזוהרם תנפילוב:

אכן מסוגלים אנחנו ללכת ולמסור נפשנו בעד רעיון, אך להתמיד בקרבן זה כדי להביא איזה דבר לידי סיום ולידי שלמות של יצירה – זהו ניסיון גדול וחשוב יותר. הנה בנינו את דגניה, אולם האם כבר פתרנו את כל השאלות הקשורות בסידור המשק המשותף, האם כבר הוכחנו שמסוגלים אנו לעמוד ברשות עצמנו בלי תקציבים מן המשרד הארץ־ישראלי? האם הראינו את הדרך לקיום המשפחה במשק? האם מצאנו פיתרון לשאלת החינוך המטרידה? ומה יהיה כשנכבוש הרבה, ובשום מקום לא נתמיד עד הסוף? הרי הכל ייהרס ולא יהיה פרי להתאמצותנו.²⁷

25. ספר בוסל, עמ' 259. הכוונה בראשית הקטע המצוטט היא למכתבו של חיים צימרמן, שנשלח מאום־ג'וני ביום כ"ח בכסלו תר"ע לחברי הקומונה בחדרה. המקור מצוי בארכיון העבודה והחלוץ, מכון לבון, IV-312/68B.

26. ספר בוסל, עמ' 260. השנה הראשונה, על פי תיאור זה 'עברה עלינו כירח דבש. שום שאלות לא נתעוררו: לא שאלת מטבח ולא שאלת משפחה או חינוך. חיינו כציפורי דרוז', שם, שם. על חשיבותה הרעיונית של הקבוצה בעיני בוסל, כיישוב קבע המושתת על שותפות, כתב גם משה סמילנסקי, הפועל הצעיר, י"ט בטבת תרע"ב (9.1.1912).

27. ספר בוסל, עמ' 262.

על פי בוסל, היתה עצם ההתיישבות בדגניה בעלת חשיבות מיוחדת, מהיותה יצירה של ציבור הפועלים בעלת חשיבות רעיונית. מספר המתיישבים באום-ג'זני בשלב זה היה חמישה-עשר, ובדעת הקבוצה היה להוסיף לקראת השנה הבאה עוד שבעה אנשים.²⁸ החלטתם של חברי הקבוצה על המשך התיישבותם בדגניה נתקבלה, בבירור, בעקבות עמדתו של העיקשת של יוסף בוסל, בניגוד לנטייתם של מרבית החברים להמשיך הלאה, לחורן, כקבוצת כיבוש.²⁹ לימים כתב על כך שמואל דיין:

הקשבנו רק לקול לבנו, שמשך אותנו שמה [לחורן]. אך יוסף התקומם נגדנו, היחיד נגד כולנו, בהוכחותיו: "מהי הנדידה הזו לעומת תפקידנו פה? ההוציאו כבר ידיים עבריות בארץ את כלכלתן מן האדמה ע"י עבודתן? תפקידנו להראות את הדבר הזה."³⁰

לאחר החלטה על ההשתקעות במקום, ועם תחילת בנייתם של מגורי הקבע, ב-1911, החליטה הקבוצה גם על שמה - דגניה - שוב, על פי הצעתו של בוסל.³¹ בסכמו את שנת 1912 בדגניה, הציג יוסף בוסל את עיקריה של הקבוצה, תוך הדגשת הרעיון היישובי העומד בבסיסה:

עוד דיווח מיוחד יש לזקוף ע"ח דגניה השנה, והוא: הקבוצה שיצאה ממנה [...] בדרך עבודתנו זו ולא אחרת כי כידוע התפתחה בעת האחרונה במידה מרובה השיטה של "קבוצות הכיבוש" [...] אני חושב את העבודה הזאת למחוסרת ערך בשבילנו. [...] עניין כיבוש המקום הוא לא דבר בפני עצמו. האנשים הבאים להתיישב על הקרקע צריכים לדעת לכבוש, לעבוד, לשמור [...] בפעם הראשונה הייתי היחידי ללמד זכות על תפקידנו בדגניה, על כיבוש העבודה שלנו פה. עכשיו מסכימים כמעט כולם לדעה זו, מלבד במקרים יוצאים מהכלל.³²

בהחלטה זו של דגניה היה שינוי בסיסי: דגניה היתה ליישוב הפועלי העצמאי הראשון שקבע, כי התיישבותו כקבוצה במקום אינה זמנית, אלא הינה דרך חיים.

28. ראה מאמרו של גלילי (יוסף בוסל), 'מכתב מהגליל התחתון', הפועל הצעיר, תשרי תרע"ד (31.10.1913).

29. מכתב בוסל לרופין, י"ח באב תרע"א, אצ"מ, KLL3/85.

30. שמואל דיין, חצי יובל שנים של דגניה, תל-אביב תרצ"ה (להלן: דיין, חצי יובל), עמ' 181, וכך באותו עניין, שם, עמ' 56-57. והשווה תיאור זה לתיאורה של חיותה בוסל, ספר בוסל, עמ' 294, ולהערכתו של ב' בן אברם, כי רק כעבור שלוש שנים הגיעו חברי דגניה לכלל הכרעה להישאר במקום, ורק אז נתנו דעתם על עיצובה של דגניה כישוב קבע. ב' בן אברם, 'התגבשותה של האידיאולוגיה הקבוצתית', שורשים, ג', עמ' 56.

31. במכתבו לרופין, י"ב באב תרע"א, כותב בוסל: 'קראנו את שם מושבתנו החדשה 'דגניה' על שם חמשת מיני הדגנים הגדלים אצלנו', אצ"מ, KLL3/85. על בחירת השם ראה דיין, חצי יובל, עמ' 181.

32. גלילי (בוסל), 'מכתב מהגליל התחתון', הפועל הצעיר, כ' בתשרי תרע"ד (21.10.1913). ההדגשה - במקור.

קבוצה או קואופרציה

עיצובו של אורח החיים השתפני בדגניה החל כבר בשנותיה הראשונות, והוגדר כעקרון חיים במקביל להחלטת דגניה על המשך דרכה כיישוב קבוצתי. בשלב זה עמדה בפני חברי הקבוצה אפשרות לבחון דרך יישובית שונה, על ידי הפיכתה של דגניה לקואופרציה, אך הם פסלו אותה.

בשנת 1911 התבקשה דגניה לשקול את אפשרות הסבתה לקואופרציה יצרנית, על פי שיטת פרנץ אופנהיימר, בדומה לחוות מרחביה.³³ במכתב המסכם את החלטות אסיפת חברי הקבוצה, שנערכה בטבת תרע"ב (דצמבר 1911), נכתב:

הם [אנשי הקבוצה] חושבים שיעשו צעד לאחור בהיכנסם תחת הנהלה הקואופרטיבית. כי את החופש הגמור בעבודתם ובהתפתחות האיניציאטיבה שלהם הם חושבים לדבר הכרחי לקיומם בכלל בתור קבוצה. בנוגע להצלחת הניסיון הינם מאמינים בקבוצה לא פחות מאשר בקואופרציה ולמה להם לסתור דבר העומד בחצי דרכו ולהלוות לדבר חדש. ומלבד זה אינם מסכימים עדיין לשני פרינציפים עיקריים בתורת האופנהיימר. והם: [א] הערכת שכרו של כל אחד ואחד. [ב] הנהלה עליונה רשמית של איזו אדמיניסטרציה שהיא בשביל קיבוץ פועלים היודעים את העבודה זה שנים אחדות.³⁴

חברי דגניה רצו בניהול עצמי, שיטה זו היתה אז חדשה בקרב הציבור הפועלי, אף שנוסתה בעבר בסג'רה, וכן על ידי קבוצת העבודה הראשונה באום-ג'וני; כן דגלו בשוויון בשכר של כלל חברי הקבוצה, כלומר, ללא דירוג שכר בהתאם ליכולת או לסוג העבודה.

החידוש כאן הוא לא רק בדרישה לשכר שווה לכלל קבוצת הפועלים, ללא הבדל סוג או טיב העבודה, אלא בכך שדרישה זו הועלתה על-ידי קבוצה המתעתדת להישאר במקום כקבוצת קבע, וקובעת כי אורח חייה העתידי יתבסס ככלל על עקרון השוויון בשכר חבריה. אף כי החלטותיה אינן קובעות באיזו דרגה של שיתוף יחיו חברי הקבוצה שווי השכר, גלומה בהן ההנחה, שהם יחיו כקבוצה, כלומר על בסיס הסדר שיתופי.

על אף ייחודה של תוכנית ההתיישבות באום-ג'וני, בחר רופין להדגיש בפני מוסדות קרן הקיימת לישראל דווקא את דמיונה לתוכנית ההתיישבות האופנהיימרית, בעיקר, כך נראה,

33. על הקואופרציה במרחביה ראה ג' קרסל, פראנץ אופנהיימר, פעלו הציוני ומרחביה הקואופרציה בימי העלייה השנייה, תל-אביב 1972: א' לובראני (עורך), ספר מרחביה הקואופרציה, תל-אביב תשכ"א: פראנץ אופנהיימר, מאה שנה להולדתו, אוניברסיטת תל-אביב תשכ"ו: י' דון (עורך), פראנץ אופנהיימר והקולוניה הקואופרטיבית מרחביה, אוניברסיטת בר-אילן, 1974: י' דון, 'בין מרחביה לדגניה, בחינה רטרוספקטיבית של הקואופרציה האופנהיימרית במרחביה לעומת הקבוצה בדגניה', רבעון לכלכלה, לג (132), 1987, עמ' 51-60, י' דון, 'פראנץ אופנהיימר והיישוב השיתופי במרחביה', ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, ד-ה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 234-269; וכן פויישעיהו, דגניה ומרחביה, עמ' 231-330.

34. מכתב תשובתה של הקבוצה, ה' בטבת תרע"ב, יומן תכתובת, ארכיון דגניה.

משום שבכך ניתן היה להכליל ניסיון זה כחלק מתוכנית ההתיישבות הציונית שעליה סוכם.³⁵ בעדות מאוחרת שלו כותב רופין, כי בעת ייסודה של דגניה חשב כי הוא אכן דומה לרעיון חברות ההתיישבות השיתופית (Siedlungsgenossenschaft) שלו הטיף פראנץ אופנהיימר בקונגרס הציוני ב־1903, "אף שייתכן כי חוקת דגניה סטתה, בכמה פרטים, מהלכות אופנהיימר. בעיני היה הצד השיתופי שביישוב זה עיקר, והשאר – טפל לעומתו".³⁶

דומה כי דווקא בעניין זה עמדו המוסדות הציוניים כבר בתחילה על השוני המהותי שבין דגניה לרעיון ההתיישבות על פי אופנהיימר. כך, למשל, במכתב תשובה של הקרן הקיימת לרופין מ־6 בינואר 1910, נכתב: "לשם מניעת טישטוש־דברים, רצוננו לקרוא להבא את קבוצת כינרת בשם קבוצת אריסים, כדי להבדילה מן המושב השיתופי של אופנהיימר".³⁷ במכתב אחר, מ־16 בדצמבר 1909, מצוין במפורש השוני העקרוני שבין התוכנית המוצעת לקבוצת אום־ג'וני, לבין תוכנית אופנהיימר: "אשר לחוזה אום־ג'וני, הפליאנו הדבר, שדרך חלוקת השכר בקבוצה זו נקבעת על־פי עיקרון קומוניסטי גמור ואין ניתנת הדעת כל עיקר לכמות העבודה ולאיכות העבודה של כל פועל ופועל".³⁸

כבר מראשיתה, כהתיישבות חוכרים, בחכירה חלקית, ייצגה דגניה שוני מהותי מתוכנית אופנהיימר בשני עיקרי מרכזיים:

- א. אי מינוי מנהל מומחה.
 - ב. הסירוב לדרג את שכר העובדים על פי שיעור התפוקה בעבודה.
- נראה כי אי הסכמתו של רופין, כעדותו, להחיל את עקרונות ההתיישבות של אופנהיימר על דגניה נבעה מהכרתו, כי ניסיונם הקודם של הפועלים בכינרת נטע בלבם.

חשדנות גדולה כל כך כלפי כל אגרונום או מנהל, שלשווא היה כל ניסיון להשפיע על הקבוצה כי תקבל את התנאי הזה. אשר לסעיף השני, ביקשתי להוכיח לאופנהיימר, שהפועלים אשר מצוננים נתאחדו וייסדו את קבוצת דגניה, רואים עצמם ממילא שווים איש לרעהו מבחינת כושר תפוקת העבודה. דירוג השכר לא יטיל אלא קנאה ומרירות בקרבם ויערער את הרגשת החברות, שבה מותנית הצלחת המשק.³⁹

35. על הדמיון בין ההתיישבות באום־ג'וני להתיישבות המתוכננת על פי שיטת אופנהיימר, ראה מכתבו של רופין לקק"ל מ־6.12.1909 (מובא בתרגום עברי בפרקי חיי, ב', עמ' 81). על מניעיו של רופין להצעת התוכנית, ולהצגתה כחלק מתכנון ההתיישבות על פי הצעת פראנץ אופנהיימר, ראה מ' שילה, 'דגניה', קתדרה, עמ' 92-93. והשווה י' דון, 'פראנץ אופנהיימר והישוב השיתופי במרחביה', עמ' 252.

36. רופין, פרקי חיי, ב', עמ' 84-85.

37. שם, עמ' 85.

38. שם, שם. אגב, פראנץ אופנהיימר העיר על השוני השני המגולם בדרכה של דגניה: עצם פעולתה העצמאית, ללא מנהל מומחה. מכתב לקק"ל מ־9.6.1911, מובא בתרגום, שם, עמ' 86.

39. שם, שם. והשווה דברים מאוחרים אלו של רופין לדעתה של מ' שילה, 'דגניה', קתדרה, 39, עמ' 95, והערה מס' 43, הטוענת כי רופין ראה בצורתה השיתופית של דגניה, אף לאחר חמש שנותיה הראשונות, עניין זמני בלבד.

גודלה הרצוי של הקבוצה

ההחלטה על שימור צביונה של הקבוצה השתפנית כקבוצה קטנה נתקבלה בדגניה כבר בשנים הראשונות, אף כי ביצועה המעשי נדחה. במכתב העוסק בתוכנית עבודתה של דגניה לשנת תרע"ד (1914), כותב בוסל:

[...] כמו שדברנו כבר עם באי כוח המשרד בהיותם אצלנו אין לנו בסכום האנשים שבידנו האפשרות להביא את המשק בשטח של 2000 דונם להתפתחות זו. לזה צריכים 50-60 איש ומסופקני אם קבוצה גדולה כזו תצליח בעבודתה. וכן עד אשר יבוא השינוי העיקרי בדגניה בעזבנו את חצי מהאדמה לאנשים אחרים, מוכרים אנו ללכת בעקבות השנה העוברת.⁴⁰

כיוון המשך התפתחותה הכלכלית של דגניה נשען על חישובי כדאיות ויכולת, שנערכו על ידי המוסדות המיישבים, ולא תאמו בהכרח את שאיפותיהם של המתיישבים. עם זאת, בהיות קבוצת המתיישבים תושבי קבע במקום, הכירו המוסדות בצורך להתחשב, במידת האפשר, בהחלטותיהם, במידה שנגעו במהות קבוצתם.⁴¹ חברי דגניה הסכימו, כבר בשלב זה, כי אין קבוצתם יכולה לתפקד אלא כקבוצה קטנה, אף כי מבחינה כלכלית נתברר, כי על מנת להפיק את מירב התועלת הכלכלית ממכלול השטחים שבאחריותה, נדרשת הקבוצה דווקא להרחבה. על רקע זה מובנת שאיפתם לצמצום השטח החקלאי שבאחריותה של הקבוצה ולמעבר למשק מגוון. העיקרון שעל הקבוצה לדאוג לקיומה כ"קבוצה" לא איפשר לה להגדיל את מספר חבריה, בשל שיקולים חברתיים, והמשך עיבודם של שטחים נרחבים כמשק מונוקולטורי עלול היה לפגוע בעצם יכולתה של הקבוצה לשרוד כארגון בעל ייחוד חברתי. בשל אילוצי הזמן הסכימה הקבוצה לוותר זמני על תוכנית השינוי המשקי, תוך דרישה לצמצום השטחים שבאחריותה בעתיד.

ההכרה בצורך לצמצם את שטחה של הקבוצה ואת מספר חבריה נבעה, בעיקרה, משיקולים רעיוניים, כפי שעולה מדברים שנאמרו באסיפת חברים שהתכנסה בפברואר 1917, ועסקה בתכנון אורח החיים בדגניה, בצורך לעבור למשק אינטנסיבי ובמהותה של הקבוצה.⁴² כך אמר, למשל, דיין:

אם נרצה לעבד את כל אדמתנו זה יביא אותנו לידי כפירה גמורה בפרינציפי העבודה העצמית. כי לסדר קבוצה של חברים בת ארבעים איש זה קשה ואז אנו משתמשים בעבודה זמנית באופן מבהיל.

40. מכתב בוסל למשרד הארצישראלי ביפו, ג' מנחם אב תרע"ד (26.7.1914), מתוך יומן תכתובת, ארכיון דגניה.

41. על יחסם האוהד של המוסדות המיישבים לדרישת דגניה לצמצם שטחה ולגיוון משקה, ניתן ללמוד מן הדו"ח 'הצעות בנוגע לקבוצת ההתיישבות (חברת התיישבות) של דגניה', מאת י' אטינגר, האג, 2.5.1917, תרגום הדו"ח בתוך: ראשית, עמ' 48-49.

42. אסיפת חברי דגניה, כ"ג שבט תרע"ז (15.2.1917), ארכיון דגניה.

ובוסל אמר:

השאיפה שלנו אמנם כבר נתבטאה אצל הרבה מחברינו, כי כל העבודה צריכה להיעשות בכוחות עצמנו ובאופן משותף. במשך הזמן נטשטשו קצת הגבולים האלה בחושבנו כי רצוי אולי שיהיו גם פועלים זמניים במטרה ללמוד עבודה, וכך נתרחה הקבוצה עד הגיעה ל־40 איש [...] עבודה כזאת דורשת כבר הנהלה ואין אנו מסוגלים להיות מנהלים ומנהלים [...] אנו צריכים בזה לשוב אל הצורה הראשונה שהיתה לנו. כלומר: לאותו מצב הרוח שהיה לנו בזמן הראשון שהוא היה מצב רוח של בנייה, אבל זה אפשרי רק בקיבוץ יותר קטן של חברים וחברות. אני חושב כי [...] האישה תרגיש את עצמה יוצרת וחופשייה אם היא תמלא תפקיד חשוב בעבודה במשק ולא רק בטיפול בילדיה. המשק צריך באפשרות הראשונה להתחלק שפלחות תיקח בה חצי מקום ושאר הענפים את החצי השני. ואז יהיה מקום לעבודת האישה [...] בקבוצה הקטנה תתאחדנה כל הסגולות של המשק הקטן והגדול [...] אדמת דגניה, לדעת, צריכה להתחלק לשלושה חלקים בנות עשר משפחות.

חבר נוסף, חיים:

בקבוצתנו הקטנה הראשונה היו כל אותם הגרעינים היפים שמתאימים למושג של המילה הזו, אנשים שקשורים מאוד אחד עם השני עד לטשטוש גבולות האני הפרטי. כשהרגשנו בכניסת אלמנטים אחרים היתה דעתי שאנו צריכים להרס את הקיים הזה ולהתחיל מחדש בקבוצה אינטימית.

לסיכום הדיון אמר החבר מטוס:

אני חושב את הקטנת הקבוצה עד שתהיה בת שתיים־עשרה משפחות וזה יאפשר את החיים. את אדמת דגניה לחלק לשני חלקים להתיישבות שתי קבוצות, ואז אולי נוכל לשמש דוגמא גם לאחרים [...] בקבוצה רצוי שיהיו כולם אבות משפחה כי אז יקבלו החיים את צביונם האמיתי.

ההחלטות על גודלה של הקבוצה נסמכו איפוא על שיקולים ערכיים, אגב פסילת האפשרות של יצירת מצב כספי טוב יותר על חשבון ערכי הבסיס של הקבוצה. על הקבוצה להצטמצם, כדי שתעבוד בכוחותיה היא, ללא שכירים; עליה להצטמצם ולעבור למשק מגוון, בכדי ליצור ענפי עבודה שיאפשרו עבודת נשים מגוונת, שתעניק לנשים שוויון ערך בעבודה; עליה להצטמצם לשם תחושת השותפות בעשייה, הנוצרת בחברה אינטימית; עליה להצטמצם לשם שימור תחושת אחדות המשפחה המורחבת. אין היא אמורה להוות תחליף למשפחה הגרעינית, אלא להוות חבר משפחות מצומצם, הבנוי על קירבה רוחנית בין חבריו; ולבסוף, על דגניה להצטמצם בשל תחושת השליחות של אנשיה כלפי הציבור הפועלי בכלל, המחייבת אותה להקפיד עם עצמה ולנסות להשתוות לעקרונותיה – בכדי שתוכל להוות דגם לחיקוי. באסיפת חברי דגניה שנערכה בשנת 1919 הציג בוסל את חישוביו באשר לאופן בו תצטמצם דגניה:

דגניה – הדרך אל השיתוף הכולל

אצלי מתקבלת תכנית כזו: [...] משקנו צריך להכיל מספר של 15 עובדים. בשביל אלה דרוש לעבד בערך 50 דונם לכל אחד. נכניס לתוך מספר העובדים גם את הנשים העובדות במשק מלבד עובדות הבית – וניקח בשביל הסכום הנ"ל 700 דונם [...] צריכים להיות 25 איש בערך [...] היתה הרגשה פרטית של כולנו לחיות יחד חיי משפחה, וצריכים אנו לזכור תמיד שאי אפשר ל-30 איש לחיות חיי משפחה בלי חשבונות.⁴³

ללבטיה של דגניה באשר לגודלה של הקבוצה היה ביטוי מעשי: בסיכום תוכנית עבודתה של דגניה לשנת תר"ף (1919) הוצגה תוכנית מגובשת, שזכתה להסכמת המוסדות המיישבים, לצמצום שטחה של הקבוצה והגבלת מספר אנשיה:

על-פי תוכנית זו מקבלת הקבוצה בת 20 חברים בחכירה מאת הקה"ק רק שמונה מאות דונם מאדמת דגניה [...] את מותר האדמה אפשר בנקל למסור לאחרים [...] על פי תוכנית זו יוכלו 20 העובדים וחמשת הילדים שבדגניה לחיות באופן טוב על-ידי עבודתם בלי כל עזרות [הכוונה לעובדים זמניים או שכירים] ועם שכלול ושיפור המשק בעתיד יוכלו גם לשפר את חייהם ולהגדיל את הוצאותיהם.⁴⁴

בשנת תר"ף עלתה להתיישבות על חלק מאדמת דגניה קבוצת דגניה ב'.

אופיה השתפני של הקבוצה

עקרון השותפות נקבע בדגניה כבר מן הראשית. תחילה נשאה שאיפה זו אופי של מעין משאלת לב עמומה, אך תוך שנים מעטות, בתהליך הדרגתי, הוא נתעצב לכלל עקרון חיים. כך מתוארת דגניה במאמר שהופיע בהפועל הצעיר בשנת 1911:

הקבוצה בת תשעה אנשים קיבלה עליה לעבד אלף וארבע מאות דונם באותם התנאים שעבדה הקבוצה הקודמת. בתוך הקבוצה הזאת היו החיים הפנימיים מסודרים מכבר, כי עוד זמן רב קודם שקיבלו את עבודת דגניה חיו חיים משותפים, ובהוספת החברים האחדים לא הופרע סדר החיים המשותפים בכלום [...] כולם חיים ביחד כמשפחה אחת גדולה. העבודה מתנהלת בסדר הקודם: כולם דנים ביחד על כל דבר חשוב בחיים הביתיים או בעבודה, כמו בשנה שעברה. בכלל אין לקבוצה כל פרוגרמה קבועה מראש [...] שאיפתם להבא היא גם כן לא מפורטה. הם שואפים לעבודה משותפת ומאמינים כי יעלה בידם ובידי כל אותם הצעירים החפצים באמת שרעיון התחייה יפיק מהם תועלת רבה, להוציא את שאיפתם זו לפעולה.⁴⁵

43. פרוטוקול אסיפת חברי דגניה מ-31.3.1919, שבה נערך בירור עקרוני באשר להמשך דרכה של דגניה, בהשתתפות אטינגר הקק"ל, ארכיון דגניה. וראה סיכומו הרשמי של הדיון במכתבו של יוסף בוסל לאטינגר מ-29.3.1919, אצ"מ, KLL3/85.

44. מכתבו של בוסל לאטינגר, שם, שם.

45. פועל, 'דגניה', הפועל הצעיר, ט"ו בטבת תרע"א (15.1.1911).

מן הכתוב עולה, כי בשלב ראשוני זה של ההתיישבות עדיין לא גיבשו לעצמם חברי דגניה עקרונות חיים ברורים. יחד עם זאת, כבר מראשית חייהם המשותפים ניתן להצביע בבירור על נטייה רעיונית משותפת לכולם. תשע שנים אחר כך, בהתייחסו לתחילת החיים המשותפים בקומונה החדרתית, הודה ברין, כי

הכרה ברורה וחשובות מדוייקים לא היו כאן מראש. פעל יותר הרצון, המחשבה התמימה – להיות יחד, להיות לעזר זה לזה [...] בתנאי חיינו המשותפים נוצרה הרגשה אינטימית בין החברים. דיברנו הרבה על "קומונה". תקופה מסויימת היתה הקומונה הרעיון המרכזי; חיי קומונה לא רק ליחיד סגולה, אלא כשיטה סוציאלית קבועה על כל פנים להמון החלוצים העולים לארץ-ישראל [...] פעלה כאן יותר ההרגשה הטבעית: "מה טעם להבדיל ביני לבין חברי. ולמה חשבון מיוחד לי ולו?"⁴⁶

מן התיאורים ניתן להסיק, כי ראשיתה של השתפנות בקבוצה החלה בדומה לאופן שבו התארגנו קבוצות הפועלים הזמניות באותה תקופה: מתוך תחושת בדידות אישית, תוך מחסור כלכלי ולשם עזרה הדדית. עצם הדיונים שניהלה הקבוצה בתוכה על קומונה עתידית לא היוו, בשלב זה, תוכנית מחייבת לכלל החברים (אף כי אנשי הקומונה החדרתית קיימו ביניהם במסגרת שתפנית מלאה למן הראשית). השאיפה ליצירת דרך חיים שיתופית לטווח ארוך לא נתפסה תחילה כעיקר מרכזי בחזונום היישובי של אנשי דגניה, ובכללם יוסף בוסל עצמו, אשר ציין את עצם ההתיישבות העצמית כעיקר מרכזי. עם זאת דומה, כי כבר מראשיתה של הקבוצה נקבעה על ידי חבריה השאיפה לאורח חיים שתפני כחלק בלתי נפרד ממהותה של התיישבותם.

הטמעתו של רעיון השותפות בקבוצה, כחלק מאורח חיי היום-יום, נעשתה בתהליך איטי ורצוף לבטים. כזכור, לראשוני דגניה היה רקע רעיוני ציוני בעל גוון שיתופי, אך ניתן לציין בבירור, כי איש מהם לא הגיע לדגניה בעקבות תוכנית חברתית ברורה, שאותה שאף להגשים. יתר על כן, מהותו של רעיון השותפות נתפסה על ידי אנשים שונים באופן שונה: גישה אחת אמרה ליצור שותפות במובן של שותפות נפש ושותפות חברתית. ואומנם, גרעינה החברתי של דגניה גובש תחילה סביב אנשי הקומונה החדרתית – שחיו מההתחלה כקומונה יצרנית וצרכנית – והושתת על יחסי החברות ששררו ביניהם והקלו עליהם את שותפות החיים המלאה. אגב, ליכודם החברתי של חברי הקומונה היווה לא פעם מוקד לחיכוכים פנימיים במסגרת הקבוצה.⁴⁷ גישה שונה, השואפת לשיתוף שאינו מבוסס על

46. ספר ברין, עמ' 88.

47. ראה דבריה של דבורה דיין באסיפת חברי דגניה, כ"ג בשבט תרע"ז (15.2.1917), ארכיון דגניה. כלל קבוצת דגניה עברה למסגרת שותפות יצרנית וצרכנית רק בשנת תרפ"ג. על העימות בין גרעין הוותיקים (אנשי הקומונה החדרתית) לבין החדשים והחברים הלא קבועים בקבוצה ראה אסיפת חברי דגניה, ראש השנה תרפ"ד (ספטמבר 1923), ארכיון דגניה.

שותפות אינטימית בין חברי הקבוצה, הוצגה בבהירות על ידי יוסף בוסל. במכתב לחבר שעזב הוא כתב:

אני לא בונה את חיי הקבוצה על יסוד החיים המשפחתיים והאינטימיים שבהם. אתה יודע שאני הפחות אינטימי בינינו [...] כדי שאנשים יחשבו וירגישו תמיד מה שאדם צריך להרגיש בחיים של שוויון גמור, בחיים משותפים גמורים, צריך האדם להיוולד בחיים האלה ובשביל זה צריכים דורות לעבור. לדידי מספיק, אם החברים הכירו בשלילה של החיים הרגילים בסביבתנו ובכל העולם, ומתקשרין יחד בשביל להשוות עד כמה שאפשר את כוח יצירתם, או לפחות את זמן עבודתם בכל יום, את תנאי חייהם ואת סכום הוצאותיהם, את טיפול וחינוך ילדיהם וכו' [...] אני אף פעם לא חשבתי שחיי הקבוצה צריכים לטשטש את תכונתו של מי שהוא, אלא חשבתי וחושב גם עכשיו, שצריכים להביא לידי הרמוניה את הקולות השונים שיש למקהלת הקבוצה [...] אני להיפך, חושב את זה לניצחון לרעיוננו, שאפשר לי לחיות בקבוצה בין החברים האלה. [...] העבודה והחיים יוצרים קשרים חדשים אשר לא שערנום קודם.⁴⁸

שאיפתה הראשונית של הקבוצה, על פי בוסל, היא להשוות את תנאי חייו הבסיסיים של האדם. לאפשר לו "לחיות חיים של שוויון, במובן הרוחני והחומרי", וליצור מסגרת תמיכה הדדית. אין הוא שואף למסגרת משפחתית מורחבת, המבוססת על הקירבה האינטימית בין שותפיה, אלא לאינטימיות קבוצתית שתיווצר מתוך אורח החיים המשותף, שייבנה על בסיס הזהות הרעיונית בין החברים. וכך הוא ניסח את העיקרים היסודיים שהונחו בדגניה בתחילה:

א. עבודה משותפת בזכויות שוות. ב. עבודה עצמית על-ידי סידור משק כזה שידרוש כמות שווה פחות או יותר בכל תקופת השנה. ג. הספקה עצמית: על-ידי יצירת משק מגוון שיוכל לפרנס את העובדים בו בכל צרכיהם היותר הכרחיים. [...] ד. עבודה מופתית על-ידי פתוח המשק במובן טיב העבודה כשהיא לעצמה.⁴⁹

בראשית שנות העשרים ניתן להבחין בדגניה בהיווצרות דגם קבוצתי המקובל על מרבית חבריה, והדומה מאוד לדרך שהיתווה בוסל. המודל הקבוצתי היה חלק ממציאיות ההתיישבות, והקבוצה השתפנית היתה למציאות חיים.

שוויון בקבוצה

הגדרת מהותה של השותפות ומהות עקרון השוויון נדונה אף היא בעשור הראשון לקיומה של דגניה, והיתה קשורה בשאלת עצמאותה של הקבוצה. באסיפת הפועלות בשוונה, שנערכה

48. המכתב פורסם בהפועל הצעיר, יח-יט (תרע"ט), וכן אצל ברל כצנלסון (עורך). הקבוצה, מאסף לענייני הקבוצה וחייה, ועדת התרבות של הסתדרות העובדים, תרפ"ה, עמ' 1-3.

49. מכתב מיוסף בוסל לאטינגר, כ' בתמוז תרע"ט, אצ"מ, KLL3/85.

בתרע"ח (1918), הסביר בוסל את מקור רצונו של ציבור הפועלים להתיישב בקבוצה שתפנית, בכמה מישורים: הראשון – שאיפתם לעבודה עצמית, בניהול עצמי; השני – השאיפה להוות דגם מנחך לאומי; השלישי – הרצון להוות אוואנגארד מוביל, השואב את כוחו מיתרונו החברתי-מוסרי, מן האפשרות 'לברוא חיים של שוויון במובן הכלכלי וחיים של שוויון בין החברים והחברות'.⁵⁰

בוסל ראה איפוא בקבוצה לא רק מכשיר יעיל להתיישבות בפועל, אלא דגם חברתי הנושא בחובו רעיונות חברתיים רחבים בהרבה. יחד עם זאת, אין ספק כי בדרישה לשוויון ראה בוסל לא רק דרישה חברתית ערטילאית, העוסקת בשוויון ערך האדם, אלא גם הסדר כלכלי ממשי. אלא שדומה, כי בין שאיפתו של בוסל לבין הסדר אורחות החיים השיתופיים בדגניה קיים היה פער. למעשה, לבד מששת חברי הקומונה החדרתית שחיו בשותפות יצרנית וצרכנית, נתקיימה שותפות מלאה רק בייצור ושותפות חלקית בלבד בצריכה.⁵¹

רק בסוף שנת 1922 החליטה דגניה על מעבר מלא לאורח חיים המבוסס באופן מוחלט על בסיס קומונלי. באסיפת חברים שהתכנסה ב-23 בדצמבר 1922 העלו חברי הוועדה המטפלת בענייניה המשקיים והכספיים של דגניה הצעה לעבור למסגרת שותפות יצרנית וצרכנית מלאה.⁵² חיותה בוסל (הגזברית) הציגה את הבעיה כעניין מעשי לחלוטין: "השנה עברנו בהפסד של ארבע מאות לירה, והשנה מוכרחים לסלק את החוב הזה ומוכרחים להתאסף עם המטבח ולסדר את העניינים [...] אנחנו מוכרחים לקמץ יותר, בכדי לצאת מן המצוקה הכספית הגדולה". תנחום הסביר, ש"הוועדה חושבת ומוצאת לאי אפשרי לנהל את החשבונות באופן אחר חוץ מאופן כללי ולבטל את החשבונות הפרטיים". קיפניס הבהיר, שמדובר בשינוי רדיקלי, וכי על האסיפה לדעת, "שאנחנו חושבים בפרוש קומונה. עלי-די זה אנחנו מבטלים את החשבון הפרטי ואין אני מבין את זה אחרת".

ההצעות לתקציב כללי באו על רקע מצוקה כספית, אך התגובות להצעה מלמדות, כי בעיני תושבי דגניה הוענק ערך רב לאפשרות הבחירה מתוך מודעות בשותפות הכוללת כפתרון ארוך טווח לדרך חיהם, ולא רק כהתמודדות קצרת מועד עם המצוקה הכלכלית. המעבר לקומונה על ידי כל אחד מן החברים באופן שונה: אחדים ראו בו החלטה ערכית, וככזו, היה עליה להתבצע לדעתם ללא כורח או אילוצים כלכליים. כך למשל גרס יוסף ברץ:

אני התנגדתי בהחלט, שיכריזו כעת על קומונה, מפני שזה נובע מתוך המצב, ז.א. [זאת אומרת] שתהיה אצלנו "קומונה של פונט וגרוש". אני חושב, שבדגניה אנו צריכים לבוא לידי קומונה, אבל לא בצורה כזאת.

50. ספר בוסל, עמ' 236. על הוועידה ראו – עדה פישמן, תנועת הפועלות בארץ-ישראל, תל אביב, תרפ"ט, ע' 66-69.

51. ראה דיונו של ברוך בן אברם בעניין זה, פריט ראשון בהערה 5 לעיל; וכן בספרו של ראובן פורת, היחיד והיחיד, תולדות בית הספר הקיבוצי, יד טבנקין תשמ"ז, עמ' 184.

52. אסיפת חברי דגניה, ד' בטבת תרפ"ג (23.12.1922), ארכיון דגניה, ההדגשות שלי – אפי.

דגניה – הדרך אל השיתוף הכולל

אחרים קיבלו את השינוי כעניין טכני, שבוצע בלאו הכי, בשל קשיי התקציב, עוד קודם להחלטה הרשמית. דוד שמטרלינג, שתמך בשינוי, לא ראה בכו כלל תפנית, ש"הרי גם קודם היתה קומונה, והחשבון הפרטי לא היה לו שום ערך למעשה".

היו שציפו כי השינוי הרשמי יענה על מכלול שאלות השותפות, כפי שבא הדבר לידי ביטוי בדבריה של יהודית ג':

בקבוצתנו חיינו חיי קומונה במובן הכלכלי, אבל במובן הפנימי-האישי לא חיינו חיי קומונה. אינני מתארת לי באיזו צורה תגולם הקומונה הדגנייתית. אם במובן הכלכלי אולי אפשרי סידור מתאים, אבל כיצד יסודרו היחסים ביני, הבאה מחדש הנה, ואדם החי כבר מספר שנים כאן.

חשש דומה העלתה חיותה:

גם אני מתנגדת לקומונה המגוחכת של חצי הלירה [כוונתה לסכום שהיה מחושב באופן פרטי לכל חבר וחבר]. [...] אינני מתנגדת לקומונה. להיפך הנני סובלת מהקבוצתיות שלי. הנני סובלת יומם וליל את סבל הכלל. הייתי רוצה לפעמים לסכול בעד ענייני אני דווקא, מנעלי הקרועות, משמלתי המלוכלכת ועוד, אלא חמש שנות חיי כאן הביאו לידי הכרה אחרת.

הקומונה היא משאת נפש, אך לצדה קיים חשש מאובדן הייחודיות האישית. דומה, שעל אף ההסתייגויות השונות שהועלו בין חברי דגניה באשר לעיתוי ולאופן שבו התקבלה ההחלטה על מעבר לקומונה מלאה, לא הובעה אף עמדה השוללת את הצורך במעבר לשותפות צרכנית מלאה, אף כי התקבלה ההסתייגות הקובעת, כי מעבר מעין זה, אין פירושו גם מעבר לשיתוף מלא בביגוד, אלא רק הקצאה שווה של כמות בגדים לחבר.

דבריהם של מרבית החברים מלמדים על ציפיות חברתיות רחבות בהרבה, שנלוו להחלטה. כך, למשל, ביטא זאת תנחום: "המילה קומונה אינה מחייבת הרבה. ה"קבוצה" כוללת בתוכה הרבה יותר. ממנה כבר למדנו הרבה". והוסיפה מרים ברץ:

כשהתחלנו בחיי "קבוצה" לא תארנו אותה לכל פרטיה. אבל במשך הזמן הגענו לידי חינוך וטיפול משותף. לידי שלמות עוד לא הגענו. [...] ביסוד הקבוצה צריכה להקדים ההכרה ובמשך הזמן תתהווה גם ההרגשה הדרושה. אנחנו צריכים להתחיל בחיים קומונליים ובהם נתחנך.

בסיומה של האסיפה התקבלה החלטה על ביטול חשבונות החבר הפרטיים ועל מעבר לשותפות צרכנית מלאה.

ב. אורחות חיים

דומה כי יותר מן הדיונים אודות מהותה של הקבוצה מלמד דווקא תהליך העיצוב של אורחות החיים בדגניה על גישת חבריה לשאלת הקבוצה ועקרונות חייה. בכדי לברר עניין זה יש לבחון מספר נושאים מרכזיים המהווים את תמצית לשדם של החיים המשותפים:

א. תכנון נקודת היישוב (אדריכלות ותכנון יישובי)

ב. תכנון משקי

ג. מקומן של האישה והמשפחה בקבוצה

ד. ארגונו הפנימי של המשק

ה. ראשית הטיפול המשותף בילדים

ו. החינוך המשותף ותכנון בשנים הראשונות

ז. היחס לתרבות, לדת ולחג

ח. שאלת העבודה השכירה ובעיית הפועל התימני

להלן יובא דיון קצר רק בשלושה נושאים נבחרים מתוך רשימה זו, לשם הדגמת היחס המעשי והערכי לרעיון הקבוצה: תכנון משקי; מקומן של האישה והמשפחה בקבוצה; וראשיתו של הטיפול המשותף בילד.

תכנון משקי

תכנונה הראשוני של דגניה לא הביא בחשבון הקמת תשתית ליישוב קבוצתי הנשען על מגוון ענפי ייצור. כמו כן לא הונח מראש הצורך בהסדרת ענפים המתאימים גם לעבודת נשים, והצורך בהסדרת מגורי משפחות בעתיד. עיקר יעודה של החווה בשנים הראשונות היה פיתוח אדמות הקרן הקיימת לשם השגת רווחים, כמקור פרנסה לפועלים וכמקום להתמחות חקלאית עבורם.

יתר על כן, בשנים הראשונות באום-ג'וני נשכרו לעבודה רק גברים, בעוד שהנשים שנלוו אליהם היו למעשה שכירות של הקבוצה, ונשכרו לשם ביצוען של עבודות שנתפסו כלא יצרניות, כגון בישול, כביסה, אפייה, סידור חדרים וכיו"ב.

בהתאם למשאבים שהיקצה עבורה המשרד הארצישראלי, ניהלה הקבוצה בשנים הראשונות משק שהיה בעיקרו מונוקולטורי, אף כי בכך נוצר קושי עבורה. ואכן, כבר בשנים הראשונות הועלו בדגניה רעיונות להרחבת ענפי המשק. בתחילה נעשו ניסיונות מצומצמים להוספת גידולים במסגרת ניסיונית, כחלק ממגמתו של המשרד הארצישראלי לאתר זנים מתאימים לגידול בארץ.⁵³ אפשרות הפיכת דגניה למשק מגוון נידונה מהיבטים שונים, והותנתה על ידי אנשי הקבוצה בצמצום שטחיה ומספר אנשיה. מן הצד הכלכלי, טענו אנשי דגניה, ייתן

53. כך, למשל, מציע ד"ר מ' זוגרודסקי לדגניה להתחיל בנטיעת 'תאני חוה' (בננות) על פני דונם או שניים בשנת תרע"ב. התכתבות בעניין זה מצויה בארכיון דגניה, וראה ראשית, עמ' 36.

מעבר זה אפשרות להעלות את רווחיותו של המשק, הן על ידי פיזור ההשקעות והסיכונים בין ענפי חקלאות שונים (ללא תלות בענף רווח יחיד), והן על ידי הבטחת ניצול מירבי של עבודת כלל אנשי הקבוצה.⁵⁴ המשך עיבודם היעיל של מכלול שטחי דגניה, אם לא יחולקו, דרש הוספת אנשים לקבוצה. פתרון זה נתפס על ידי אנשי הקבוצה כגורע מיכולתה להתקיים כ"קבוצה", ועל כן לא נכלל בגדר אפשרות כלכלית מעשית לטווח ארוך. גישה זו הניחה, כי לא ניתן להתעלם מן הצד החברתי הייחודי של הקבוצה במערכת השיקולים הכלכליים לניהולה. על אף תלותה הכלכלית המוחלטת של דגניה במוסדות המיישבים, נשמרה בקפדנות מערכת יחסים שנשענה על הדדיות ומתן אוטונומיה רחבה לקבוצה. המשרד הארצישראלי הסכים עם הצורך לשמור על אופיה הייחודי של קבוצה כתנאי להמשך ישיבתה במקום, אך מסיבות שהזמן גרמן בוצעה חלוקתו של השטח החקלאי בשנת 1920.⁵⁵ שיקולים אחרים שהעלו חברי דגניה להסבת משקם למשק מגוון, היו חברתיים וערכיים. אחד החברים נימק את הדרישה לגיוון משקי בצורך לשמור על שוויון ערך העבודה, ושוויון ערך העובדים. כל עוד ענף אחד בלבד הוא שהיווה ענף מפרנס, נחשבו העוסקים בו לבעלי ערך מוסף, בשל עבודתם בענף שהינו יצרני.⁵⁶ טיעון נוסף התבסס על השאיפה להשוואת מעמדם של הנשים לגברים. עיקר עבודתן של הנשים היתה בענפי השירות, והדרישה התמקדה לא רק בדרך לגוון את עבודת החברות, אלא כללה גם הצעה לשתף את הגברים בעבודות אלו.⁵⁷ טיעון נוסף היה, שעל המשק להיות מגוון כדי שהדגם הקבוצתי יהיה ראוי לשמש מודל מופת בתחום יחסי העבודה.

מקומה של האישה בקבוצה

בעיית חוסר השוויון בעבודת הנשים העסיקה את דגניה כבר מראשיתה. עימות ראשון בעניין זה אירע כבר בשנותיה הראשונות, בעקבות דרישתה של שרה מלכין, שהיתה חברה בקומונה החדרתית, לעבוד בשווה לגברים. בדיעבד כתב על כך שמואל דיין:

מהימים הראשונים דרשה [מלכין] את זכותה לעבוד בגן ובענפי משק אחרים, מחוץ לעבודת הבית; אף דרשה להוסיף חברות למשק ולעבודה – ולא נענתה. מלבד המניעה המשקית-אובייקטיבית שהמשק היה חד גוני, פלחי, ואי אפשר היה להעסיק בו חברות, היה גם גורם פסיכולוגי-סובייקטיבי: החברים לא הבינו להגיגיה. קמה והלכה לה, ובהליכתה השתרר עצב בחבורה הקטנה⁵⁸

54. ראה, למשל, מכתבו של בוסל מג' מנחם אב תרע"ד (26.7.1914), 'יזמן תכתובת, ארכיון דגניה, וכן ראשית, עמ' 40-41.

55. ראה הערה 41 לעיל.

56. ראה דברי נתחום, אסיפת חברי דגניה, כ"ג בשבט תרע"ז (15.2.1917), ארכיון דגניה.

57. ראה דברי בילה, שם, שם.

58. דיין, חצי יובל, עמ' 60: וראה בעניין זה גם תיאורה של עדה פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל (תרס"ד-תרפ"ט – 1929-1940), תל-אביב תרפ"ט, עמ' 15-16.

דברים דומים על עזיבתה של שרה מלכין כתב יוסף ברץ:

אמנם, גרמו לכך סיבות אובייקטיביות, מקום המשק לא היה אלא ארעי, ואי אפשר היה להקים משק בית – באין השקאה, באין גן ירקות וכו'. ואולם יש להודות, כי חסרנים היינו גם הכשרה פסיכולוגית לשם שיתוף החברה בעבודה. כולנו בני בעלי בתים היינו, ורגילים היינו מילדותנו לראות את האב עומד בראש משק ביתו, עמוס עול הפרנסה, והאם, כדרכה בקודש, מבשלת, מטפלת בילדים וכדומה. ולא על נקלה עלה ביד החברה להשיג את מבוקשה.⁵⁹

שאלת עבודתה על הפועלת היתה משותפת לכלל הנשים הפועלות באותה תקופה. דרישתן להיכלל בעבודה החקלאית נבעה ממספר מניעים. ראשית, עבודת משק הבית לא נחשבה בעיני הפועלים כ"עבודה יצרנית", שכן לא ניתן היה להפיק ממנה מוצרים בני שיווק, על כן נחשבו העוסקות בה לנופלות בחשיבותן מן הפועלים העוסקים בחקלאות.⁶⁰ שנית, מעמדה של העבודה בחקלאות נחשב לגבוה ביותר מבין כלל העבודות היצרניות, שכן בעיסוק בחקלאות, ובמיוחד בעבודת הפלחה העצמית, התגלם המרד בדפוסי העבודה שנקבעו על ידי אנשי העלייה הראשונה, שכללו התבססות רבה על עבודה שכירה זמנית ואי הקפדה על עבודה עברית. יתר על כן, היא סימלה את הדרך החלוצית להתיישבות עצמית בארץ. תביעתן של הפועלות להיכלל בציבור העוסקים בחקלאות נבעה, עם כן, מדרישתן לשוויון בנשיאת נטל המאמץ הלאומי.⁶¹

לאי העסקתן של הנשים בעבודות החקלאיות היו גם השלכות מעשיות, שכן הפועלות שהועסקו בבישול ובמשק הבית לא נכללו כחברות בחוזים השנתיים שחתם המשרד הארצישראלי עם הפועלים המתיישבים. כך, למשל, לא נכלל שמה של שפרה בצר בין החותמים על חוזה העבודה באום-ג'וני בשנת 1909, ונפקד שמן של מרים ברץ ושרה מלכין בחתימת חוזה העבודה הראשון של הקומונה החדרתית עם המשרד הארצישראלי משנת 1910. למעשה, כל עוד היה מעמדה של דגניה מעמד של חווה בחכירה, לא נשתנה מעיקרו מעמדן הפורמלי הנחות של הנשים בה.

הדיון במעמדה של האישה בדגניה סבב סביב שני נושאים מרכזיים. האחד – ארגונו הפנימי של המשק, ומקומה של עבודת החברה בו; והשני – השיתוף בחינוך (או אחריות משותפת לחינוך). בעת הדיונים בנושא הראשון התגלו שני אופני התייחסות: היו ששאפו ליצור תנאים שווים בתעסוקה, כדי ליצור שוויון מכני, והיו שביקשו להביא לידי שוויון

59. ' ברץ, דגניה א', עמ' 54-55.

60. ראה, למשל, תחיה ליברזון, 'לשאלת הפועלת', הפועל הצעיר, 27 (י"א בניסן תרע"ג, 18.4.1913), והשווה לתיאוריה של עליזה שידלובסקי, 'יובלה של כינרת', רחל כצנלסון-שור (עורכת), עם פעמי הדור, א', תל-אביב 1964, עמ' 6-7.

61. ראה על כך דיונה של דפנה יורעאלי, תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה ועד 1927, נייר דיון, המכון לחקר עבודה וחברה, אוניברסיטת תל-אביב 1983, עמ' 3-5.

ערך העבודה, תוך התאמת העבודה לשוני הבסיסי – הפיסי – הקיים בין המינים. הבעיות סביב עבודתן של הנשים החריפו עם הולדת הילדים הראשונים, אז עלה הנושא השני שהיה קשור במעמדה של האישה – השיתוף בחינוך. להלן נדון בהיבט אחד של הבעיה – ראשית הטיפול המשותף בילדים.

מקומה של המשפחה וראשית הטיפול המשותף בילד

עוד לפני שנולדו ילדים בקבוצה טען יוסף בוסל, כי על הקבוצה לטפל במשותף בילדיה. לדידו היווה השיתוף בחינוך אך חלק ממכלול שלם של מסכת חיים, אשר אמורה היתה, לעתיד, להוות את תשתיתה של החברה האחרת, עליה חלם. חברת העתיד אמורה היתה להתמודד, כקבוצה, בשאלת מקומה של המשפחה בתוכה, בשאלת השוואת מעמדן של הנשים ובשאלת חינוך מתאים לדור ההמשך. עם הולדת ראשוני הילדים בדגניה הפך מצבן של האמהות בקבוצה לסבוך במיוחד, שכן סידור העבודה שלהן לא הביא בחשבון את השילוב בין עבודתן לבין הטיפול בילדיהן. יתר על כן, בשלבי ההתלבטות הראשונים אודות האופן שבו תתמודד הקבוצה עם נושא זה, הוטל מלוא האחריות לפתרון בעיית הטיפול בילדים על כתפיהן של האמהות ולא של האבות. עניין זה נדון בדגניה כחלק מן ההתלבטות הכוללת בשאלת מקומה של המשפחה והאישה בקבוצה.

דעתו של חבר הקבוצה יוסף אלקנה היתה כי אין עבודתן של הנשים שוות ערך לזו של הגברים, ועליה להיות מעיקרה עבודת שירות. על כן יש להתנות את קבלתן של הנשים למשק במידת נחיצותן בעבודות אלו. מכאן עלתה המסקנה, כי על מספר הנשים להיות קטן ביחס למספר החברים העובדים בעבודה היצרנית. אחזקת הילדים בקבוצה, היתה לדעתו, עניינן הפרטי של המשפחות, שכן עיקרה של הקבוצה הוא בהיותה קומונה יצרנית. שותפות מלאה, הנובעת ממגמות אידיאולוגיות, לא היתה ניתנת, להגשמה, לדעתו, שכן אין באפשרותה של הקבוצה לשנות את אופיו הבסיסי של האדם החבר בה.⁶²

לדעה זו היה שותף, באופן חלקי, גם שמואל דיין: "אין האישה יכולה לקבל משכורת שווה עם הגברים מפני שעם היותה לאם נשלל זמן עבודתה וזה מרגש בעבודה. [...]. אולי כדאי שהאישה תעבוד בקבלנות".⁶³

אל מול הטוענים, כי על הקבוצה להוות, ראשית לכל, גוף כלכלי רווחי, ועל כן עליה לוותר על שאיפותיה רחוקות המעוף ולהתרכז בפתרונות מעשיים ומיידיים לבעיותיה, רבו החברים שדגלו בגישה ערכית, שהתבססה על דרישה לפתור את בעיותיה היומיומיות של הקבוצה על יסוד עקרונות שתפניים מנחים.

62. מכתבו של יוסף אלקנה מצוי בארכיון דגניה. במקורו לא צוין עליו תאריך, ומאוחר יותר הוא תוארך לשנת תרע"ח, והתאריך נרשם על המכתב המקורי. לדעתי נכתב המכתב בשנת תרע"ו, שכן אז התכנסה אסיפת חברים לדון בהצעותיו של אלקנה בנוגע לעבודת הנשים, למטבח פרטי ולטיפול בילדים, ומן ההתייחסויות עולה בבירור רב למדי, כי הצעותיו תואמות את אלו שאליהן מתייחסים החברים באסיפה.

63. אסיפת חברי דגניה, כ"ג שבט תרע"ו, ארכיון דגניה.

בשנת 1916 התכנסה אסיפת חברים כדי לדון בהצעותיו של יוסף אלקנה בנוגע לעבודת הנשים, הקמת מטבח פרטי למשפחות וטיפול בילדים. במהלכה הובעו מספר דעות. לדעתו של יוסף ברץ, לא ניתן היה להקים מטבחים נפרדים למשפחות, כלומר להטיל עליהן את האחריות הבלבדית לילדיהן, וזאת הן משום שהדבר נגד את עקרונותיה של דגניה והן בשל קשייה החומריים. בנוגע לעבודת הנשים, טען, אי אפשר בשום אופן להגבילן לסוג עבודה אחד, "כמו עבודת הבית והחצר ולא יותר, מפני שזה גוזל מיתר הצעירות את האפשרות לעבוד בעבודות האלו וזה נחוץ גם להן".⁶⁴

בוסל, כדרכו, היתווה באותה אסיפה את הקו הרעיוני ואת הדרך המעשית ליישמו בדגניה:

עניין הטיפול בילדים זה חובה לא רק בשביל האם אלא בשביל כל הנשים וגם הצעירות בכלל. בכדי שהאישה תוכל להשתתף בכל העבודות עם כל הצעירות יחד. העיקר שבכל צריך להשתמר הפרינציפ של שיתוף ושום דבר פרטי לא צריך להתקיים מפני שכל פרטיות מפריעה לעבודה המשותפת בכלל. בנוגע למשכורת בעד טיפול הילדים, בלי שום ספק שזה צריך להיות ג"כ [גם כן] כללי מפני שבחיים משותפים כל ההוצאות מוכרחות להיות משותפות ואי אפשר לפטור מההוצאה הזאת את מי שהוא רק מפני שאין לו ילדים. בכלל, כל הוצאות הטיפול והחינוך צריכות להיות כלליות והמקור להן צריך לחפש באמצעים שונים.

בוסל האמין איפוא בקבוצה הבנויה על קומונה יצרנית וצרכנית גם יחד. על השותפות בקומונה להיות שותפות מלאה, בין שווים. שוויון הערך יושג, כך האמין, רק לאחר שיתפסו הנשים את מקומן במערך העבודה המשקי, וערך עבודתן ישווה לערך עבודת הגברים. יישום רעיוני זה אפשרי היה, לדעתו, רק על ידי ריכוז משותף של הטיפול בילדים, שישחרר את האם מן ההכרח להתפנות מעבודתה היצרנית לשם טיפול בילדיה. הוא גם יחלק את נטל האחריות הכלכלית לילדים באופן שווה, ובכך ימנע אי שוויון שעלול להיווצר בין בעלי המשפחות ולרווקים.

בסופו של דבר התקבלה באסיפת החברים באוגוסט 1916 "החלטה בדבר חינוך כללי", ובסוף 1916 וראשית 1917 הוחל בהחזקה משותפת של הילדים על ידי כלל אנשי דגניה: חברי הקומונה ואלו שלא היו חברים בה. הקמתה של מסגרת קבועה לטיפול משותף בילדים החלה רק עם השתקעותה של חיותה בוסל בדגניה בשנת 1919. היא טיפלה בילדים בוגרים, וסוניה בלוך טיפלה בקבוצת הפעוטים.⁶⁵

"ההתלבטות בשאלת הטיפול בילדים", כתבה מרים ברץ, "היא שהעלתה את שאלת

64. אסיפת חברי הקבוצה, בשבת, י' באלול תרע"ו, ארכיון דגניה.

65. התחלת האחריות על אחזקת ילדי הקבוצה נקבעה באסיפת החברים שנערכה ב" באלול תרע"ו (8.9.1916). הנתונים על ראשית הטיפול המשותף לקוחים מתמצית הראיון שערך י' רון-פולני עם מרים ברץ, 1.12.1956, ארכיון דגניה.

המשפחה בקבוצה היא נדונה באסיפות ונתגלו חששות, שמא תפריע המשפחה להתפתחות הקבוצה, ותפגע ביסודות השיתוף בה. אז עלתה ההצעה לא להתחתן במשך חמש שנים.⁶⁶ הנטייה לצמצם את העניין במשפחה האינטימית לשם שימור האינטימיות בקבוצה הרחבה נתפסה כתנאי הכרחי לקיומה של זו האחרונה. כך, למשל, קבלה מרים ברץ באסיפת חברים בשנת 1920:

בעת שלא היו אצלנו שאלות פרטיות, בעת ששאלת הפרט נבעלה ביחסים הכלליים, בדאגה לכל הקבוצה, אזי הצלחנו. ועכשיו נדמה לי במובן זה הודעונו קצת. נדמה לי כי המשפחה גרמה לידי התרחקות. חדלו לבלות את הזמן ביחד, במטבת, בבית אחד. מאז הורגש צורך להתבודד בחדרו, ומאז הקבוצה קיבלה צורה אחרת. הובלט ההבדל בין מצבי האישה והגבר. האישה, שהיתה יותר קשורה לחדר, והגבר שהננו יותר נתון בדאגת הקבוצה. [...] לי היתה שאיפה תמיד שכולנו נתחך את הילדים. שהחינוך יצא מכל פרט ויעבור לרשות הקבוצה [...] אמנם אנו צריכים להתערב [הכוונה כאן – בחינוך] אנו צריכים להתעניין, אבל לא באופן פרטי, אלא בהשתתפות כולם.⁶⁷

בגישה זו היתה מרים ברץ עקבית לחלוטין. כל עוד לא פתרה הקבוצה במשותף את עניין הטיפול בילדים, לקחה היא על עצמה את הטיפול בהם, במקביל לעבודה בהיקף מלא ברפת. כעבור יותר מארבע שנים תיאר יוסף ברץ את המצב:

לפעמים נדמה לי שהאישה בקבוצה לא שינתה כלל את חייה הקודמים. היא אינה משתתפת ביצירה, ולא עוד, אלא, שאינה יודעת מה הולך ונוצר אצלנו ואין לה גם הרצון לדעת. עם היוולד הילד הראשון, כל התעניינותה מוקדשת לו ובוה נגמר הכל. [...] התוצאה המעשית היא, שאין חיי משפחה בדגניה. [...] חיי משפחה הם לא חיים של חדר משפחה משותף כי אם חיים של יצירה משותפת במלוא מובן המילה. בחיים פרטיים ישנן המון שאלות שהבעל והאישה מוכרחים לפתור אותן יחד והן הנותנות תוכן למשפחה והמאחדות אותה. רוב השאלות האלה נפתרות בקבוצה באופן כללי. אצלנו החיים הקבוצתיים הם חומר שאינו פוסק, החומר היחידי שיכול לתת תוכן לחיי המשפחה. [...] האישה אשר לה דרושה אינטימיות יותר מאשר לגבר, והשואפת להכניס כל דבר עמוק ללבה, חייה לקויים מאוד בקבוצה ואין כל תרופה להם אם לא תשתדל לקחת חלק בכל חיינו לדעת אותם לפרטי פרטיהם.⁶⁸

הקבוצה נתפסת איפוא כמשפחה מורחבת. כדי לקיים את האינטימיות הקבוצתית, יש לצמצם את החיים המשפחתיים. אין אנשי דגניה מערערים על זכות קיומה של המשפחה המצומצמת.

66. הכוונה להצעתו של שמואל דין, והכותבת מוסיפה: 'מעניין, שהחבר דווקא הוא היה הראשון שהפר את הצעתו'. ראה מרים ברץ, 'המשפחה הראשונה בקבוצה הראשונה', בתוך ברכה חבס (עורכת), ספר העלייה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 529; וכן ראה ראיון שערך 'רון-פולני עם מ' ברץ, הערה 65 לעיל.

67. אסיפת חברים, חג השבועות, ו' בסיון תר"פ (23.5.1920), ארכיון דגניה.

68. אסיפת חברים, ראש השנה תרפ"ה (ספטמבר 1924), העתק במכונת כתיבה, ארכיון דגניה.

אך הם שואפים להגדיר מחדש את תפקידיה המסורתיים של המשפחה, את מערך היחסים שבין הורים לילדיהם ובין בני הזוג לבין עצמם. על כן, על הקבוצה ליטול במשותף את האחריות לטיפול בילדיה ולחינוכם, בין השאר על מנת "לשחרר את האישה מעול דאגת הטיפול והכרוך בזה, בכדי שגם היא תוכל כמו עד הנישואין להשתתף בחיינו ולשאת בעול העבודה והמשק".⁶⁹ כך על ההורים לצמצם את עיסוקיהם כהורים, ולהיפנות יותר לחייה של הקבוצה, אשר מעצם מהותם יספקו תכנים חליפיים לתכניה המסורתיים של המשפחה. אין ספק, כי במציאת הפתרונות המעשיים לשאלת מעמדה של האישה בקבוצה ומידת אחריות הקבוצה לגידול ילדי החברים בה, היתוותה הקבוצה את דרכה, תוך התחשבות עם צורכי הזמן וקשיי המציאות. אך דומה, כי עצם העיסוק בכעיות אלו, עוד טרם צצו באופן מעשי, מעיד כי לעיצוב הפתרונות קדמה חשיבה חברתית. המשך מסגרת המחויבות ההדדית של חברי הקבוצה והרחבתה, על ידי קבלת עקרון האחריות החברתית הכוללת על ידי הקבוצה, לא כמסגרת ארעית אלא כעקרון חיים מנחה, המכיל בתוכו שאיפות חברתיות רחבות בהרבה – דבר זה נעשה כבר במסגרת של בחירה ערכית מודעת.

סיכום

דגניה עוצבה בתהליך איטי של חיפוש ותעייה, של לבטים והתמודדויות יומיומיות. לפני בניה לא עמד דגם שתפני מוגמר, אליו שאפו להגיע, עם זאת, ניתן להבחין בבירור כי תהליך עיצוב החיים המשותפים הושפע והובל על ידי רעיונות חברתיים רחבי היקף, להם שותפים היו כלל חברי הקבוצה. דרך גיבושו של אורח החיים השיתופי מכילה פרדקס המקופל בתוכה: היתה זו דווקא הקבוצה הקטנה, מעצבת אורח החיים השוויוני והשיתופי המלא, אשר הונהגה בעשור הראשון לקיומה, העשור בו עוצבה דרכה, סביב אישיותו של מנהיג יחיד, שהיה בעל ראיית עולם שתפנית בהירה ומגובשת יותר מאשר חברי קבוצתו. יוסף בוסל היה הראשון שהניח את יסוד הערבות ההדדית: את אחריות הכלל על כל פרט בקבוצה, וגם על חינוך ילדיה במשותף; הוא היה נחרץ בדרישתו להשוואת מעמדם של הנשים לזה של הגברים וקבע, כי יש לשתף את הנשים בעבודות המשק, ולשחררן מן העול המסורתי של הדאגה לילד, באמצעות החינוך במשותף. הוא אשר טען, כי יש לאפשר עבודת גברים באותם ענפי שירות בהן עבדו הנשים, לשם השוואת מעמדם. יוסף בוסל הוא אשר קבע את עקרון התיישבות הקבע, בעמדתו העיקשת אל מול השואפים להמשך הכיבוש ולהליכה לחורן. הוא אשר קבע את הצורך בשימור הקבוצה הקטנה כערך חברתי נשאף, ואת פנייתה של דגניה לחלוקת אדמותיה לשם התיישבותן של קבוצות נוספות בקרבתה. בעיניו נקשר צביונה הפנימי של דגניה ללא הפרד ביכולתה העתידי

69. דברי תנחום, שם, שם.

לפתח בקרבה משק מגוון, תוך ויתור על עיבוד שטחים נרחבים: ביכולתה לספק פתרונות תעסוקה מתאימים לכלל אוכלוסייתה, תוך ויתור על האפשרות לעשיית רווחים קלים. יוסף בוסל היה לא רק מנהיג אידיאולוגי, אשר לא היסס להתעמת עם חברים שונים על עמדותיו העקרוניות, אלא גם דמות חברתית מרכזית. הוא היה לסמל מהותה הנשאפת של דגניה ולמנהיגה הבלתי מעורער של הקבוצה. הודות לאנושיותו. היתה בו יכולת לזהות סבל אנושי ולקבל את פגעי הזמן כשלב מעבר במאבק לכינון מקום וסביבה נכונים יותר, שיפעלו ליצירתו של אדם טוב יותר; יכולת לגייס את סביבתו הקרובה למאבקים ציבוריים, כגון גיוסה של דגניה להשברת לחם בעת כיבוש דרומה של הארץ על ידי הבריטים, או פעילותו לעזרת יתומי הגירוש מתל־אביב. נכונותם של חברי דגניה לעצב את חייהם בהתאם לרעיונותיו של מנהיגם מלמדים, כי היו שותפים, ברמות התייחסות שונות, לגישתו של מי שהשכיל לעצב כמיהות אלו לכלל אמירה ומעש ברורים.

בכל זאת, מערכת השאיפות והאמונות, לה היו שותפים מרביתם של חברי דגניה, לא הביאה לכלל יצירתה של תבנית מגובשת, של דגם יישובי נשאף, אליו חתרו חברי הקבוצה בעשור הראשון לקיומה. דגם הקבוצה הקטנה נוצר וגובש, תוך שינויים, לאור ההתנסות המעשית לאורך זמן. עם זאת, דומה כי דווקא בתהליך זה שוקעו מאוויים ושאיפות חברתיים בעלי צביון אוטופיסטי מובהק.

נקודת המוצא של מאמר זה אינה מפרידה בין נטיות אוטופיות לניסיונות בפועל לעצב אורחות חיים המושפעים מהן ומשפיעים עליהן. אי לכך קיימת אך חשיבות מעטה למידת גיבושם המוקדם של רעיונות אלו לכלל משנה סדורה, ויש לבחון את מידת חשיבותם של הרעיונות המנחים בעצם תהליך עיצובה של החברה. על פי גישה זו, המחלוקת בשאלה, האם הרעיון השתפני קדם להתיישבות הקבוצתית, הינה מיותרת: שכן עיקר העניין אינו בקביעת סדר הדברים, אלא בבחינת האופן בו חברו כלל האלמנטים הנזכרים והדרך שבה עוצבו, שולבו והשפיעו הכמיהות לשינוי ותיקון חברתי, לצד השאיפות הלאומיות ופגעי הזמן, על אופיה של התיישבות זו כבר מן הראשית. כמו כן יש חשיבות להפיכתה של ההתיישבות השתפנית למתוות הדרך בתהליך מימושו הריאלי של הרעיון הצינוני בארץ־ישראל.